

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌های حقوق اسلامی

The Framework and Components of the Right to
Political Protest in the Themes of the Holy Quran

Authors: Ali Rabiezade | Asghar Eftekhari | Saeed Mansoorian

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2024.246836.3602>

چارچوب و مؤلفه‌های حق اعتراض سیاسی در مضامین قرآن کریم

نویسندگان: علی ربیع‌زاده | اصغر افتخاری | سعید منصوریان

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2024.246836.3602>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

The Framework and Components of the Right to Political Protest in the Themes of the Holy Quran

Ali Rabiezade • PhD in Public Law, Faculty of Islamic Studies and Law, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) a.rabiezade@isu.ac.ir

Asghar Eftekhari • Professor, Department of Policy Studies and Governance, Faculty of Islamic Studies and Political Science, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. a.eftekhari@isu.ac.ir

Saeed Mansoorian • PhD Student in Political Sociology, Faculty of Islamic Studies and Political Science, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. s.mansoorian@isu.ac.ir

Abstract

1. Introduction

The right to political protest is a fundamental aspect of civil and political rights within the broader discourse on human rights. As societies globally continue to recognize and defend individuals' rights to dissent against governmental structures, the dynamic between protest and governance gains increasing importance. This right manifests in various forms and intensities across different jurisdictions, including the Islamic Republic of Iran, sparking ongoing debates about its legal, religious, and ethical foundations.

In an Islamic context, the Holy Quran serves as the foundational source for doctrinal formulations, legislative principles, and moral guidelines. Its primary authority in shaping Islamic jurisprudence necessitates an exploration of whether and to what extent Quranic themes address the right to political protest. This inquiry not only sheds light on the religious legitimacy of protest but also examines the Quranic approach to regulating both the act of protesting and the responses of those in power. Understanding the Quranic perspective can provide significant insights for Islamic legal frameworks and inform the development of human rights policies rooted in Quranic principles.

This article aims to identify Quranic concepts related to the status, scope, and governance of political protest. It reflects on the conditions of protesters,

examples of legitimate and illegitimate protests, and the corresponding responsibilities of governments. The originality of this study lies in its systematic and thematic analysis of the entire Quran regarding protest rights, moving beyond the fragmented discussions often found in existing literature.

2. Research Question

To clarify the Quranic stance on the right to political protest, this research centers on one primary question:

What themes does the Holy Quran present regarding the right to political protest and its status?

Additionally, two subsidiary questions guide the study's detailed exploration:

Does the Holy Quran recognize the right to political protest?

What are the components and regulations for exercising the right to political protest in legitimate (divine) governments versus illegitimate (tyrannical) governments from a Quranic perspective?

These questions collectively aim to illuminate how protest—defined here as a form of public engagement in political affairs—emerges from and interacts with the fundamental tenets of Islam.

3. Research Hypothesis

While this study does not seek to test hypotheses in the conventional empirical sense, it operates under the guiding premise that the Holy Quran, as a primary source of Islamic jurisprudence, provides thematic guidance on political protest. Specifically, it is assumed that the Quran acknowledges protest as a civic and moral responsibility and stipulates parameters for its legitimate expression within an Islamic society.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This study employs a foundational, analytical research design, grounded in thematic analysis of Quranic verses and complemented by references to authoritative exegeses. The research process begins with a thorough review of specialized sources—such as scholarly works on the right to political protest and established Islamic jurisprudential texts—to delineate pertinent concepts. After establishing an operational definition of political protest in this context, the study systematically examines the entirety of the Quran, identifying verses explicitly or implicitly related to themes of dissent, criticism of authority, and societal participation in governance.

5. Results & Discussion

Through a comprehensive thematic exegesis of Quranic verses, this study identifies the underlying principles shaping the right to political protest within an Islamic framework. Utilizing the narratives of Saul [Talut] and Prophet Moses

(peace be upon him) as illustrative examples, the research reveals how political protest arises in contexts where authority figures, governance structures, or broader societal conditions necessitate critical evaluation and reform.

One central finding indicates that the Quran not only acknowledges but also legitimizes the act of political protest under specific parameters. This recognition is based on the preservation of social welfare and the pursuit of justice, suggesting that protest should be channeled through constructive means rather than destructive or violent actions. In particular, verses related to Talut emphasize how communal deliberation and questioning leadership decisions can serve as a corrective mechanism within society. Similarly, the account of Moses (peace be upon him) confronting Pharaoh's tyranny underscores the moral imperative to resist oppressive governance and highlights the significance of collective mobilization against injustice.

From these narratives, clear distinctions emerge between protest in legitimate (divine) governments and in illegitimate (tyrannical) governments. In systems deemed divine, protest functions as a collaborative process aimed at refining governance through consultation and moral guidance. Conversely, in tyrannical contexts, protest becomes a necessary tool for safeguarding fundamental rights and exposing illegitimate power. The discussion reveals that the Quranic approach advocates a balance between protecting civic freedoms and maintaining social cohesion, emphasizing principles such as respect for human dignity, nonviolence, and fostering communal unity. When situated within robust legal and moral frameworks, protest acts as a safeguard against corruption and a catalyst for social improvement.

6. Conclusion

This research examines political protest as both "negative" (oppositional) and "reformative" political action. By systematically analyzing Quranic verses through a thematic lens, the study demonstrates that the right to political protest is explicitly recognized, provided it aligns with ethical principles and societal welfare. Two pivotal Quranic narratives—the appointment of Saul [Talut] as ruler and the extensive account of Prophet Moses (peace be upon him) confronting Pharaoh—illuminate the boundaries, objectives, and ethical considerations of protest in diverse political environments.

In legitimate (divine) governments, protest is conceptualized as a mechanism for constructive dialogue and policy refinement, emphasizing community input and shared responsibility for governance. The Quran underscores that such protest should remain peaceful, guided by moral imperatives, and avoid infringing on others' rights. In contrast, in contexts characterized by illegitimate, tyrannical regimes, protest becomes not only a right but a moral necessity to challenge oppression and protect individual and collective rights. The Quranic stance emphasizes that standing against injustice is integral to Islamic teachings,

advocating for both civil resistance and a commitment to the broader pursuit of justice.

The applicability of these findings is particularly relevant in jurisdictions where Islamic tenets, including Article 4 of the constitution in the Islamic Republic of Iran, influence legal and political structures. Incorporating the Quranic framework into political and legal cultural development, citizenship education, and participatory governance offers viable pathways toward enhancing civic engagement and upholding human rights. Moreover, such integration provides a criterion for evaluating existing policies and legal measures, facilitating an ongoing process of reform aimed at realizing the Quranic vision of social justice and ethical governance.

Keywords: Holy Quran, Human Rights, Civil and Political Rights, Right to Political Protest, Islamic Human Rights.

چارچوب و مؤلفه‌های حق اعتراض سیاسی در مضامین قرآن کریم

علی ربیع‌زاده • دانش‌آموخته دکتری حقوق عمومی، دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
a.rabieezade@isu.ac.ir

اصغر افتخاری • استاد، گروه علوم سیاست‌گذاری و حکمرانی، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران.
a.eftekhary@isu.ac.ir

سعید منصوریان • دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران.
s.mansoorian@isu.ac.ir

چکیده

حق اعتراض سیاسی از مهم‌ترین مصادیق نسل اول حقوق بشر یعنی حقوق مدنی و سیاسی قلمداد می‌شود که در اسناد و معاهدات بین‌المللی مورد شناسایی واقع شده است. اعتراض سیاسی با توجه به حساسیت‌های بسیاری که نسبت به آن وجود دارد، در طیف گسترده‌ای از تعاریف بررسی شده است که حد مشترک همه آن‌ها، شناسایی اعتراض سیاسی به عنوان نوعی کنش جمعی سلبی و انتقادی، با هدف اثرگذاری بر وضع موجود نظام حقوقی و سیاسی و یا کنشگران آن است. علی‌هذا بررسی این حق، مبانی و مؤلفه‌های آن در قرآن کریم به عنوان مهم‌ترین منبع فقه اسلامی و نقش آن در پایه‌ریزی حقوق بشر اسلامی، از ضرورت و اهمیت بسیار برخوردار است؛ به‌ویژه آن‌که پیشینه قابل توجه و روشمندی میان آثار علمی موجود در این زمینه وجود ندارد. بر همین اساس، سؤال اصلی پژوهش حاضر عبارت است از اینکه «قرآن کریم چه مضامینی پیرامون حق اعتراض سیاسی و جایگاه آن ارائه می‌کند؟» برای پاسخ به این سؤال بنیادین، از روش تحلیل مضمون برای تحلیل داده‌ها استفاده شده و این نتیجه حاصل گردیده است که اولاً در قرآن کریم حق اعتراض سیاسی به رسمیت شناخته شده است، ثانیاً اعتراض سیاسی در چارچوبی اصلاحی و کاملاً متمایز با هرگونه اقدام رادیکال، خشن و تضييع‌کننده حق الناس و حقوق عمومی مطرح شده و ثالثاً ضمن تفکیک انواع حکومت‌ها در قرآن کریم، در حکومت‌های مشروع شیوه گفتگو محور و اقتناعی اعتراض، ضرورت استماع مطالبات معترضان و پاسخگویی به ایشان از سوی حکومت، و در حکومت‌های نامشروع ضرورت اعتراض و مطالبه‌گری مستقیم سیاسی از سوی مردم و گفتگوی اقتناعی با حکومت و افکار عمومی و لزوم آشنایی با ابزارهای حکومت‌های نامشروع برای تضييع حق اعتراض سیاسی مورد تأیید قرآن کریم قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، حقوق بشر، حقوق مدنی و سیاسی، حق اعتراض سیاسی، حقوق بشر اسلامی.

مقدمه

حق اعتراض سیاسی یکی از مصادیق بسیار مهم نسل اول حقوق بشر (حقوق مدنی و سیاسی) شمرده می‌شود. امروزه موضوع اعتراض سیاسی و کنش اعتراضی در جهان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مظاهر نقش‌آفرینی عمومی در نظام‌های سیاسی مورد توجه قرار گرفته است و گفت‌وگوها و بعضاً منازعات بسیاری درباره آن وجود دارد. اقشار مردم در کشورهای مختلف با اهداف گوناگون به این موضوع مبادرت ورزیده و کوشیده‌اند تا به‌عنوان شهروند بخشی از نقش و جایگاه اجتماعی خود را به نمایش بگذارند. در این روند معمولاً انتقاد از مبانی، اصول، ساختارها، هنجارها و کنشگران نظام سیاسی یا حقوقی از کنش‌های اعتراضی به شمار می‌آید. در ایران اسلامی نیز در دهه‌های گذشته کنش‌های اعتراضی به شیوه‌های مختلف مشاهده شده و افکار عمومی را به خود معطوف داشته است. اختلاف‌نظر درباره اصل و جایگاه اعتراض، مشروعیت دینی یا قانونی اعتراض در حکومت اسلامی و چگونگی مواجهه حاکمیت با معترضان و حقوق معترضان همواره وجود داشته است و در برخی موارد جمع‌بندی درباره دیدگاه صحیح بسیار دشوار به نظر می‌رسد. از این‌رو فهم دیدگاه و رویکرد قرآن کریم به‌عنوان مهم‌ترین منبع فقه و معارف اسلامی و جایگاه ویژه آن در فرایند استنباط احکام اسلامی و به تبع، تأثیر مستقیم و غیرمستقیم آن در رکن اسلامی قانون اساسی (اصل ۴) و ساختارهای نظام جمهوری اسلامی ایران لازم و ضروری به نظر می‌رسد. بررسی جایگاه و ضوابط حق اعتراض سیاسی به‌عنوان مهم‌ترین کنش اعتراضی در قرآن کریم و تحلیل مضامین مرتبط با آن به اتکای بررسی‌های جامع و دقیق تفسیری و بهره‌گیری از روش تفسیر موضوعی پاسخ‌های مناسبی را برای بسیاری از پرسش‌ها و ابهامات در این زمینه فراهم می‌آورد و چهارچوب ارزشمندی برای طراحی و تبیین حقوق بشر اسلامی شمرده می‌شود.

با عنایت به مقدمات بالا، هدف اصلی این مقاله تحلیل مضامین تفصیلی در قرآن کریم درباره معنا، جایگاه و ضوابط حق اعتراض سیاسی است. برای تحقق این هدف، مضامین قرآن کریم درباره شرایط معترضان، مصادیق اعتراض، کیفیت بهره‌گیری از حق اعتراض و کیفیت مواجهه حکومت با اعتراض و معترضان مورد واکاوی قرار می‌گیرد.

پرسش اصلی این پژوهش این است که «قرآن کریم چه مضامینی درباره حق اعتراض سیاسی و جایگاه آن ارائه می‌کند؟». این پژوهش دارای دو پرسش فرعی زیر است.

۱. «آیا قرآن کریم حق اعتراض سیاسی را به رسمیت می‌شناسد؟».
 ۲. «مؤلفه‌ها و ضوابط اعمال و استیفای حق اعتراض سیاسی در حکومت‌ها اعم از حکومت مشروع (الهی) و حکومت نامشروع (طاغوت) از منظر قرآن کریم چیست؟».
- گفتنی است این مقاله فرضیه‌آزما نیست.
- پیشینه پژوهش: تاکنون حق اعتراض سیاسی و مؤلفه‌های آن از ابعاد گوناگون از سوی نویسندگان و پژوهشگران از جمله موارد زیر مورد بررسی قرار گرفته است.
- محقق هندی-پاکستانی، ابوالاعلی مودودی در کتاب Human rights in Islam، به صورت کلی اعتراض سیاسی را یکی از حقوق انسان‌ها برای رهایی از ظلم و ستم و استکبار دانسته، اما مؤلفه‌های این حق را بررسی نکرده است (Maudoodi, 1980).
- برتران بدیع در مقاله «اعتراض و بازسازی سیاسی در جهان اسلام» ترجمه احمد نقیب‌زاده، به امکان و چگونگی نوسازی سیاسی در کشورهای جهان اسلام و الگوهای اتوپیایی آن‌ها پرداخته است (بدیع، ۱۳۷۷).
- سعیدآبادی در کتاب اعتراض سیاسی و تغییر اجتماعی، به بررسی و تحلیل انتقادی رویکردهای نظری جنبش‌های اجتماعی و اعتراض‌های سیاسی پرداخته و تلفیقی از نظریه‌های مزبور را برای مطالعه این پدیده در جوامع گوناگون ارائه داده است (سعیدآبادی، ۱۳۸۰).
- صدیق‌یان بیدگلی در پایان‌نامه بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر گرایش دانشجویان به اعتراض‌های سیاسی با تأکید بر نظریات جامعه‌شناسی سیاسی به بررسی موضوع پرداخته است (صدیق‌یان بیدگلی، ۱۳۸۹).
- خواجeh سروی و حسینی در مقاله «دوگانه اعتراض سیاسی و ثبات سیاسی در جمهوری اسلامی ایران»، به ارتباط میان دو مفهوم اعتراض و ثبات پرداخته و راهکاری عینی برای حل تعارض دوگانه اعتراض سیاسی و ثبات سیاسی را در جمهوری اسلامی ایران ارائه داده‌اند (خواجeh سروی و حسینی، ۱۳۹۷).
- لطفی در کتاب اعتراض سیاسی در حکومت اسلامی از منظر فقه شیعه، کوشیده است تا چهارچوبی مشخص برای ابراز اعتراض سیاسی به عملکرد سوء زمامداران در قالب ضوابط فقه شیعه ارائه کند (لطفی، ۱۳۹۷).

حبیب‌نژاد و سعید در مقاله «بررسی حقوقی آزادی تحسن در نظام جمهوری اسلامی ایران با نگاهی تطبیقی به آزادی تجمع»، یکی از مصادیق کنش اعتراضی را از منظر حقوقی مورد بررسی قرار داده‌اند (حبیب‌نژاد و سعید، ۱۳۹۸).

طالبان در مقاله «دین‌داری و پتانسیل اعتراض سیاسی»، از منظر جامعه‌شناسی دینی به موضوع اعتراض سیاسی پرداخته است (طالبان، ۱۳۹۹).

نکته مهم در بررسی پیشینه این است که موضوع حق اعتراض سیاسی از منظر قرآن کریم به صورت مستقل مورد بررسی قرار نگرفته و جنبه نوآوری این پژوهش محوریت داشتن مضامین قرآن کریم در زمینه اعتراض سیاسی و طبقه‌بندی مضامین یادشده است.

روش پژوهش: این پژوهش از نوع بنیادی و رویکرد محققان توصیفی-تحلیلی است. روش گردآوری داده‌ها اسنادی بوده و با مراجعه مستقیم به کل آیات قرآن کریم و تفاسیر معتبر صورت پذیرفته است. روش تحلیل داده‌ها نیز تحلیل مضمون است. بر همین اساس، ابتدا با هدف فهم معنا، مؤلفه‌های مرتبط با حق اعتراض سیاسی در منابع تخصصی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. سپس مضامین تمام آیات قرآن کریم از همین رهیافت بررسی شده و از میان آن‌ها آیاتی که به طور مستقیم با حق اعتراض سیاسی مرتبط بوده‌اند، استخراج و به همراه سیاق تفسیری معرفی شده‌اند. در گام بعد، این آیات در قالب جدول مضامین و بر اساس مضامین پایه، مضامین سازمان و مضامین فراگیر واکاوی و طبقه‌بندی شده‌اند و در نهایت، بر مبنای یافته‌های تحقیق، پاسخ پرسش‌های اصلی و فرعی ارائه شده است.

۱. مبانی مفهومی: حق اعتراض سیاسی

حق اعتراض سیاسی به دلیل حساسیت‌هایی که نسبت به آن وجود دارد و شناسایی آن، چالش‌هایی را برای دولت‌ها به دنبال دارد و در طیف گسترده‌ای از تعاریف محافظه‌کارانه و رادیکال مورد بررسی قرار گرفته است. معمولاً این تعاریف اعتراض سیاسی را نوعی کنش سیاسی سلبی (مطالبه‌گرانه) می‌دانند که با هدف اثرگذاری و اصلاح کنش‌ها و کنشگران سیاسی و حقوقی موجود صورت می‌پذیرد. برای مثال، اعتراض سیاسی از منظر آپ (۱۴۰۰)، دربرگیرنده هرگونه کنش جمعی سیاسی است که با هدف تأثیرگذاری بر تصمیمات کنشگران سیاسی (اعم از اینکه دارای قدرت رسمی یا غیررسمی در ساختار سیاسی موجود هستند) شکل می‌گیرد. در چهارچوب

این تعریف می‌توان طیف وسیعی از کنش‌های مسالمت‌آمیز مانند انواع اجتماعات، مذاکره و نگارش بیانیه را برشمرد (آپ، ۱۴۰۰، ص. ۲۵).

تعریف دیگری که می‌توان درباره اعتراض سیاسی بیان کرد، دیدگاهی است که لیپسکی (۱۹۶۸) بیان می‌کند. در این تعریف که وجوه اشتراک بسیاری با تعریف بالا دارد، فعالیت یا کنش اعتراضی به شیوه‌ای از کنش سیاسی با هدف انتقاد از سیاست‌ها و شرایط کنونی ناشی از اقدامات دولت و عموم فعالان سیاسی آشکار یا پنهان اطلاق می‌شود. صفت بارز این کنش که درون نظام سیاسی حتی با اعتقاد به عدم مشروعیت آن صورت می‌گیرد، نمایش یک ویژگی نامتعارف برای گرفتن امتیاز از کنشگران سیاسی و حتی دیگر کنشگران وابسته به سیاست از جمله کنشگران اجتماعی و اقتصادی است (Lipsky, 1968, p.1120).

درمجموع و بر اساس تعاریف بالا درمی‌یابیم که مؤلفه‌هایی مانند جمعی بودن، مسالمت‌آمیز بودن، واکنش‌محور بودن و تحول‌خواهی از مؤلفه‌های اصلی اعتراض سیاسی است که می‌تواند در مواجهه با کنشگران رسمی سیاسی یا کنشگران غیررسمی مؤثر صورت پذیرد.

از منظر حقوقی، این دیدگاه وجود دارد که حق اعتراض سیاسی که از زمره نسل اول حقوق بشر (حقوق مدنی و سیاسی) و نوعی آزادی منفی شمرده می‌شود، به پشتوانه برخی حقوق بنیادین و بشری دیگر توسعه یافته است و در صورت احترام به حقوق یادشده و اصول مرتبط با آن امکان استیفای حق اعتراض سیاسی وجود خواهد داشت. نخستین پشتوانه این حق که بر پایه حق سنتی شکل دادن گردهمایی‌ها و اجتماعات عمومی تکامل یافته، «تساوی و منع تبعیض» و «آزادی بیان» است. همان‌گونه که افراد موافق یک سیاست یا تصمیم کنشگران سیاسی حق ابراز دیدگاه و حمایت خود را دارند، مخالفان و معترضان نیز باید بتوانند به چنین موقعیتی دست یابند و بدون نقض قوانین و خشونت دیدگاه اعتراضی خود را بیان دارند. پشتوانه دوم، «منع بازداشت خودسرانه» است. مطابق این ضابطه، هیچ فردی را نباید بدون دلیل و بدون مستندات قانونی بازداشت کرد. بسیاری از محققان و نظریه‌پردازان بر این باورند که صرف اعتراض سیاسی از جمله دلایل موجه بازداشت افراد نیست و قوانین داخلی نباید کنش‌های اعتراضی را مادامی‌که به اقدامات خشن و غیرقانونی ختم نشده است، ممنوع کند (Head, 2024, p.18). بر همین مبنا، حق اعتراض سیاسی از انواع گونه‌های خشن و رادیکال مانند کودتا، شورش و اغتشاش تمایز می‌یابد.

بسیاری از معاهدات بین‌المللی این حق و مؤلفه‌های مرتبط با آن را به رسمیت شناخته‌اند. میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶) در مواد ۱۸ تا ۲۲ به این موارد اشاره می‌کند. همچنین، در ماده ۹ به «حق آزادی فکر، وجدان و مذهب»، در ماده ۱۰ به «حق آزادی بیان» و در ماده ۱۱ به «حق آزادی اجتماع با دیگران از جمله حق تشکیل و عضویت در اتحادیه‌های صنفی برای حفظ منافع خود» اشاره کرده است. در معاهدات منطقه‌ای، کنوانسیون اروپایی حقوق بشر (۱۹۵۰) در مواد ۹ تا ۱۱ به صراحت به این حق اشاره کرده است. گفتنی است این حق در این معاهدات و رویه‌های حقوقی، مطلق و بدون محدودیت نیست. برای مثال، میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی به ممنوعیت‌هایی در مورد «تبلیغ جنگ» و حمایت از «نفرت ملی، نژادی یا مذهبی» اشاره کرده است. همچنین، این میثاق در ماده ۲۱ در زمینه محدودیت‌های حق تشکیل مجامع مسالمت‌آمیز مقرر داشته است که «اعمال این حق تابع هیچ‌گونه محدودیتی نمی‌تواند باشد جز آنچه طبق قانون مقرر شده است و در یک جامعه دموکراتیک به مصلحت امنیت ملی یا ایمنی عمومی یا نظم عمومی یا برای حمایت از سلامت یا اخلاق عمومی یا حقوق و آزادی‌های دیگران ضرورت داشته باشد» (Gillion, 2013, p.7-8).

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در اصول ۲۶ و ۲۷ بدون اشاره مستقیم به اصطلاح «حق اعتراض سیاسی» مقرر کرده است:

– «احزاب، جمعیت‌ها، انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته‌شده آزادند مشروط به اینکه اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی را نقض نکنند. هیچ‌کس را نمی‌توان از شرکت در آن‌ها منع کرد یا به شرکت در یکی از آن‌ها مجبور ساخت» (اصل ۲۶).

– «تشکیل اجتماعات و راه‌پیمایی‌ها بدون حمل سلاح به شرط آنکه مخل به مبانی اسلامی نباشد، آزاد است» (اصل ۲۷).

اصل ۲۷ به اجتماعات و راه‌پیمایی‌ها اشاره می‌کند، اما از آنجاکه تشکیل اجتماعات و انواع گردهمایی‌ها یکی از پشتوانه‌های حق اعتراض سیاسی و به تعبیری، مهم‌ترین شیوه ابراز اعتراض سیاسی نیز به شمار می‌آید، این اصل را باید در همین راستا تحلیل و تفسیر کرد و به این نتیجه دست یافت که حق یادشده در حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران به رسمیت شناخته شده است؛ ضمن اینکه بسترهای قانونی حق اعتراض مانند فعالیت در احزاب و جمعیت‌ها در اصل ۲۶

پیش‌بینی شده است.

برخی بر این باورند که به پشتوانه استدلال بالا، می‌توان اصل ۲۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران را موسع تفسیر کرد و دیگر مصادیق مسالمت‌آمیز اعتراض سیاسی از جمله آزادی تحصن را از آن استنباط کرد. تحصن تجمعی سازمان‌یافته و مسالمت‌آمیز برای بیان نظرات است که تحصن‌کنندگان به‌منظور دستیابی به هدف خود در مکان خاصی می‌نشینند. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به‌طور مشخص از واژه «تحصن» نامی نبرده، اما در قوانین عادی و آیین‌نامه‌ها کلمه تحصن در موارد متعددی بیان شده است^۱ (حبیب‌نژاد و سعید، ۱۳۹۸، ص. ۱۰).

۲. تفسیر و تحلیل مضامین آیات قرآن کریم

۱.۲. معرفی آیات مرتبط با حق اعتراض سیاسی و نکات تفسیری آن

در میان آیات قرآن کریم، در مجموع، ۳۴ آیه (در ۶ سوره) دارای دلالت مستقیم درباره حق اعتراض سیاسی بر مبنای تعریف ارائه‌شده از این اصطلاح و مؤلفه‌های اصلی حق یادشده است. بخش عمده آیات یادشده درباره ماجرای حضرت موسی (علیه‌السلام) و فرعون است و تنها دو آیه به ماجرای طالوت مربوط می‌شود. گفتنی است این آیات با بررسی جامع همه آیات قرآن کریم و

۱. در این زمینه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

- بند ۲۷ ماده ۳۰ قانون شوراها حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲: «ارتکاب موارد زیر توسط اعضا، کارکنان و نیروهای اداری شورا که رابطه استخدامی ندارند، تخلف محسوب می‌شود: ۲۷. شرکت در تحصن، اعتصاب و تظاهرات غیرقانونی یا تحریک به برپایی تحصن، اعتصاب و تظاهرات غیرقانونی و اعمال فشارهای گروهی برای تحصیل مقاصد غیرقانونی».

- بند ج ماده ۳۳ قانون مجازات جرائم نیروهای مسلح مصوب ۱۳۸۲: «نظامیان زیر که تعداد آنان حداقل سه نفر باشد، شورش‌کننده محسوب و به ترتیب زیر محکوم می‌شوند: ج. نظامیان مسلحی که به‌منظور دستیابی به اهداف شخصی، صنفی و گروهی یا به‌منظور بهره‌مندی از مزایا و امتیازات یا علیه تصمیمات قانونی مسئولان و نظایر آن در یگان‌های نظامی یا در هر محل دیگر اجتماع، تحصن یا اعتصاب کنند یا به هر نحوی موجب اخلال در نظم شوند به حبس از ۳ تا ۱۵ سال [محکوم می‌شوند]».

- بند ۳۳ ماده ۸ قانون رسیدگی به تخلفات اداری مصوب ۱۳۷۲: «تخلفات اداری به قرار زیر است: ... بند ۳۳. شرکت در تحصن، اعتصاب و تظاهرات غیرقانونی یا تحریک به برپایی تحصن، اعتصاب و تظاهرات غیرقانونی و اعمال فشارهای گروهی برای تحصیل مقاصد غیرقانونی».

بهره‌گیری از منابع تفسیری معتبر با روش تفسیر موضوعی برون‌قرآنی احصا شده است. بر اساس این روش تفسیری، بسیاری از موضوعاتی که در عرصه زندگی و فرهنگ بشر یافت می‌شوند، می‌توانند با اتخاذ یک تعریف و چهارچوب مفهومی مشخص، موضوع تحقیق از منظر قرآن کریم قرار گیرند (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۸، ص. ۳۵). هدف از این نوع تفسیر نیز مشخص کردن دیدگاه قرآن کریم درباره یکی از مسائل و پدیده‌های زندگی یا هستی است (صدر، ۱۳۹۲، ج ۱۹، ص. ۲۳).

به پشتوانه روش یادشده، چهارچوب و مؤلفه‌های حق اعتراض سیاسی در قرآن کریم عرضه شده است. بر همین اساس، در سیاق آیات قرآن کریم با رویکرد تفسیر موضوعی، چنانچه فرد یا افرادی نسبت به اقدامات و تصمیمات حاکمیت (کنشگران سیاسی رسمی) یا انبیای الهی (کنشگران سیاسی غیررسمی در نقش رهبران جریان منتقد حکومت وقت) انتقاد و اعتراض مسالمت‌آمیز جمعی داشته و خواهان اصلاح آن باشند، می‌توان آن را در حیطه اعتراض سیاسی تحلیل کرد. نکته مهم در فهم دیدگاه قرآن کریم این است که نباید تجربه و پیش‌فرض‌های ذهن بشری بدون تبعیت از ضوابط معتبر به قرآن تحمیل شود، بلکه لازم است موضع قرآن در نسبت با آن تجربه به‌صورت روشمند بیان شود (صدر، ۱۳۹۲، ج ۱۹، ص. ۳۵). در نتیجه، در این تحقیق تنها دلالت‌های مستقیم آیات قرآن کریم مورد بررسی قرار گرفته و دلالت‌های غیرمستقیم و التزامی در محدوده بررسی قرار نگرفته‌اند؛ زیرا ذیل سرفصل‌ها و موضوعاتی غیر از حق اعتراض سیاسی مطرح می‌شوند و شائبه تفسیر به رأی و خروج از ضوابط تفسیر موضوعی به وجود می‌آید.

در گام بعد، نتایج به‌دست‌آمده در منابع تفسیری نیز مورد بررسی قرار گرفته است. سپس به اتکای روش تحلیل مضمون، جدول مضامین آیات مرتبط طراحی و این مضامین در قالب دسته‌بندی سه‌گانه مضمون پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر دسته‌بندی و کدگذاری شده و موضع شاهد آن‌ها هم برای درک بهتر سیاق آیات به جدول افزوده شده است. بر اساس یافته‌های این پژوهش و کدهای جدول مضامین که در بخش‌های بعدی ارائه می‌شود، به‌صورت کلی می‌توان تمام مضامین قرآن کریم را ذیل حق اعتراض سیاسی در حکومت الهی و حق اعتراض سیاسی در حکومت طاغوت طبقه‌بندی کرد.

با توجه به اینکه در قرآن کریم تمام آیات مرتبط با حق اعتراض سیاسی به دو ماجرای سیاسی در تاریخ انبیا (علیهم‌السلام) مربوط می‌شوند، معرفی آیات و بررسی تفسیری آن‌ها بدین شرح

است. نخست، ماجرای برگزیده شدن طالوت به فرماندهی و فرمانروایی است که مورد اعتراض مردم قرار می‌گیرد. ماجرای دوم که در آیات متعدد قرآن کریم بیان شده است، به جریان برگزیده شدن حضرت موسی (علیه‌السلام) و هارون با هدف اصلاح فرعون و مقابله با فساد وی مربوط می‌شود.

۱.۱.۲. برگزیده شدن طالوت به عنوان فرمانروا و اعتراض بنی‌اسرائیل

مطابق با آیات ۲۴۶ و ۲۴۷ سوره مبارکه بقره و روایات تفسیری مرتبط با آن، بنی‌اسرائیل پس از درگذشت حضرت موسی (علیه‌السلام) به عصیان پرداختند و دین خدا را تحریف و از دستورات خداوند سرپیچی کردند و درحالی‌که در جمعشان پیامبری بود که آن‌ها را امر به معروف و نهی از منکر می‌کرد، اما آن‌ها از وی فرمان‌برداری نمی‌کردند. پس از به حکومت رسیدن جالوت که فرمانروایی ستمگر بود در سرزمین فلسطین، بنی‌اسرائیل شرایط بسیار سختی را تجربه کردند و از سرزمین‌های خود بیرون رانده شدند. آن‌ها در این شرایط از پیامبر زمان خود خواستند که فرمانده و فرمانروایی برای آن‌ها برگزیند تا به مبارزه با جالوت بپردازند. پیامبر آنان که در این زمان شموئیل یا طبق برخی روایات ارمیای نبی بود (بحرانی، ۱۳۸۹، ص. ۷۵۹)، بر این باور بود که بنی‌اسرائیل نافرمانی می‌کنند و از شخصی که خدا برمی‌گزیند، اطاعت نمی‌کنند. در نتیجه، به آن‌ها هشدار داد. در مقابل، بنی‌اسرائیل با لحنی اطمینان‌بخش تعهد دادند که بدون قید و شرط از این فرمانروای مشروع در زمینه تشکیل حکومت الهی و مقابله با حکومت نامشروع اطاعت خواهند کرد. خداوند متعال طالوت را به عنوان حاکم و فرمانده آنان (در نقش کنشگر سیاسی برای تشکیل حکومت الهی) برگزید، اما آن‌ها با دریافت این دستور، به پیامبر اعتراض کردند و خود را (به شرحی که در نکات تفسیری بیان خواهد شد) برتر از طالوت دانستند و پس از اینکه اعتراضشان با پاسخ استدلالی پیامبر به نتیجه نرسید، در ادامه اقدام به نافرمانی کردند. پیامبر بنی‌اسرائیل به صورت مستدل به آن‌ها پاسخ داد و در مجموع، بنی‌اسرائیل این پاسخ‌ها را پذیرفتند، اما در مسیر مبارزه با جالوت به نافرمانی از طالوت و ترک نبرد پرداختند (فیض کاشانی، ۱۳۷۳، ج ۱، صص. ۲۷۷-۲۷۴).

جدول «یک»: آیات مرتبط با ماجرای برگزیده شدن طالوت به عنوان فرمانروا و اعتراضات مرتبط

نام سوره	بیان آیات
سوره مبارکه بقره؛ آیات ۲۴۶ و ۲۴۷	أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَاِ مِنْ بَنِي إِسْرَآءِیلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى إِذْ قَالُوا لِنَبِیِّهِمْ أَهْبِثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ فِی سَبِیلِ اللّٰهِ قَالِ هَلْ عَسِیْتُمْ اِنْ كُتِبَ عَلَیْكُمْ الْقِتَالُ اَلَّا تُقَاتِلُوْا قَالُوْا مَا لَنَا اَلَّا نُقَاتِلَ فِی سَبِیلِ اللّٰهِ وَ قَدْ اُخْرِجْنَا مِنْ دِیَارِنَا وَ اَبْنَانِنَا فَلَمَّا كُتِبَ عَلَیْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا اِلَّا قَلِیْلًا مِنْهُمْ وَ اللّٰهُ عَلِیْمٌ بِالظَّالِمِیْنَ (۲۴۶) وَ قَالَ لَهُمْ نَبِیُّهُمْ اِنَّ اللّٰهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوْتَ مَلِكًا قَالُوْا اَنِّیْ یَكُوْنُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَیْنَا وَ نَحْنُ اَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَ لَمْ یُوْتْ سَعَةً مِنَ الْمَالِ قَالَ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفَاهُ عَلَیْكُمْ وَ زَادَهُ بَسْطَةً فِی الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ وَ اللّٰهُ یُوْتِیْ مُلْكُهُ مَنْ یَّشَآءُ وَ اللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِیْمٌ (۲۴۷)

چند نکته تفسیری مهم درباره این آیات به شرح زیر وجود دارد.

۱. مقصود از «ملاً» گروهی از مردم هستند که وحدت نظر دارند و چون چشم‌ها را از عظمت و ابهت پر می‌کنند، این نام برای آن‌ها انتخاب شده است. در اینجا منظور از «ملاً» بزرگان بنی‌اسرائیل هستند که برای مبارزه با جالوت از پیامبر خود درخواست می‌کنند تا شخصی را برای آن‌ها برگزیند. این درخواست به دلیل ظلمی بود که جالوت نسبت به آن‌ها روا می‌داشت و مجبور بودند خود را از آن رهایی بخشند. این موضوع از لحاظ تاریخی بعد از واقعه‌ای بود که در آن به علت نافرمانی، خطاهایشان افزایش یافت و عهده‌ی را که خداوند بر عهده آنان گذاشته بود، فراموش کردند (طبرسی، ۱۳۶۷، ج ۲، صص. ۶۱۰ و ۶۱۱).
۲. پیامبر بنی‌اسرائیل به بزرگان اعلام کرد که طالوت برای فرمانروایی و فرماندهی از سوی خداوند برگزیده شده است. با توجه به اینکه طالوت نه از خاندان فرمانروایان و نه از خاندان پیامبران بود، منجر به اعتراض و خشم بزرگان بنی‌اسرائیل شد؛ زیرا مطابق روایتی از امام محمدباقر (علیه‌السلام)، در آن زمان پیامبران بنی‌اسرائیل معمولاً از نسل لاوی بن یعقوب (علیه‌السلام) بودند و پادشاهان و حاکمان معمولاً از نسل یهود بن یعقوب (علیه‌السلام)، اما طالوت از نسل هیچ‌کدام نبود و از نسل بنیامین بن یعقوب (علیه‌السلام) به شمار می‌رفت و با انتخاب وی، این عرف و سنت سیاسی نقض می‌شد (طبرسی، ۱۳۶۷، ج ۲، ص. ۶۱۲). دلیل دیگر اعتراض آن‌ها فقدان تمکن مالی طالوت بود که در آیه ۲۴۷ سوره مبارکه بقره به آن اشاره شده است (قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص. ۸۱).

۳. پیامبر بنی اسرائیل دو مطلب را در پاسخ بزرگان بنی اسرائیل بیان می‌کند. نخست اینکه، خداوند طالوت را برگزیده است. بنابراین، او نسبت به این موضوع سزاوارتر است و بزرگان بنی اسرائیل شایسته این موضوع نیستند. مطابق آیه ۲۴۸ سوره مبارکه بقره^۱، مهم‌ترین نشانه این خواست خداوند، ارسال تابوت (صندوقچه) عهد^۲ برای بنی اسرائیل بود. نکته دیگر به دو علت مادی بازمی‌گردد که شامل قدرت شناختی و قدرت جسمانی طالوت می‌شود؛ دو صفتی که لازمه تحقق حکومتی کارآمد و پیشبرد اهداف نظامی است (طباطبایی، ۱۳۴۱، ج ۲، ص. ۲۸۷).

۲.۱.۲. اعتراض حضرت موسی و هارون به فرعون

ماجرای حضرت موسی (علیه‌السلام) و هارون و مقابله فرعون با آن‌ها ازجمله وقایعی در تاریخ ادیان است که آیات بسیاری از قرآن کریم به آن پرداخته است. قسمتی از این ماجرا که متناسب با موضوع مقاله حاضر است، به واقعه اعتراض حضرت موسی و هارون به فرعون و واکنش وی بازمی‌گردد.

جدول «دو»: آیات مرتبط با ماجرای اعتراض حضرت موسی و هارون به فرعون

نام سوره	بیان آیات
سوره مبارکه یونس	ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِم مُوسَى وَهَارُونَ إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ بِآيَاتِنَا فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ (۷۵) فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسِحْرٌ مُبِينٌ (۷۶) قَالَ مُوسَى أَتَقُولُونَ لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَكُمْ أَسِحْرٌ هَذَا وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُونَ (۷۷) قَالُوا أَجِئْتَنَا لِنَلْفِتْنَا عَمَّا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا وَتَكُونَ لَكُمُ الْكِبْرِيَاءُ فِي الْأَرْضِ وَمَا نَحْنُ لَكُمْ بِمُؤْمِنِينَ (۷۸)
سوره مبارکه طه	إِذْ هَبَّا إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى (۴۳) فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيْنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى (۴۴) قَالَا رَبَّنَا إِنَّنَا نَخَافُ أَنْ يُفْرِطَ عَلَيْنَا أَوْ أَنْ يَطْغَى (۴۵) قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمَا أَسْمَعُ وَأَرَى (۴۶)

۱. «وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَى وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ».

۲. در این تابوت وسایلی ازجمله الواح موسی (علیه‌السلام)، عصای موسی (علیه‌السلام) و وسایل انبیای دیگر وجود داشت که عامل قوت قلب بنی اسرائیل و پیروزی آن‌ها در نبردهای گوناگون بود (حسینی، ۱۳۹۶، ص. ۴۹).

قَالَ أَجِئْنَا لَنُخْرِجَنَّكَ مِنْ أَرْضِكَ بِسِحْرِكَ يَا مُوسَى (۵۷) قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَ بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَى (۶۳)	
سوره مبارکه شعراء فَاتِيَا فِرْعَوْنَ فَقُولَا إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۶) أَنْ أَرْسِلَ مَعَنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ (۱۷) قَالَ لِلْمَلَأِ حَوْلَهُ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ (۳۴) يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ (۳۵)	
سوره مبارکه اعراف فَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ (۱۰۹) يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ (۱۱۰)	
سوره مبارکه غافر وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا وَ سُلْطَانٍ مُبِينٍ (۲۳) إِلَى فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ قَارُونَ فَقَالُوا سَاحِرٌ كَذَّابٌ (۲۴) فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْحَقِّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا اقْتُلُوا أَبْنَاءَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ وَ اسْتَحْيُوا نِسَاءَهُمْ وَ مَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ (۲۵) وَ قَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونِي أَقْتُلْ مُوسَى وَلْيَدْعُ رَبَّهُ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ أَوْ أَنْ يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ (۲۶) وَ قَالَ مُوسَى إِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَ رَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ (۲۷) وَ قَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَ تَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَ قَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ وَ إِنَّ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ وَ إِنَّ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ (۲۸)	
سوره مبارکه نازعات هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى (۱۵) إِذْ نَادَاهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى (۱۶) أَذْهَبَ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى (۱۷) فَقُلْ هَلْ لَكَ إِلَى أَنْ تَزَكَّى (۱۸) وَ أَهْدِيكَ إِلَى رَبِّكَ فَتَخْشَى (۱۹) فَأَرَاهُ الْآيَةَ الْكُبْرَى (۲۰) فَكَذَّبَ وَ عَصَى (۲۱) ثُمَّ أَدْبَرَ يَسْعَى (۲۲) فَحَشَرَ فَنَادَى (۲۳) فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى (۲۴)	

در تفاسیر معتبر نکات ارزشمند بسیاری درباره این آیات به شرح زیر بیان شده است.

۱. در این جریان فرعون همواره مردم را با اجبار و آزار گرد هم می‌آورد و خود را پروردگار بزرگ ایشان می‌خواند. حتی برای مقابله با حضرت موسی (علیه‌السلام) این ادعا را تکرار می‌کرد (طباطبایی، ۱۳۴۱، ج ۲۰، ص. ۱۸۸).

۲. مقصود از «حق» در آیه ۷۶ سوره مبارکه یونس، آیات و معجزات خداوند است که مصادیق آن شامل ازدها شدن عصا و ید بیضا می‌شود. مطابق با این آیه و آیه بعدی، حق در مقابل سحر که مذموم است، قرار دارد و فرعون در تلاش است تا عنوان سحر را برای اقدامات حضرت موسی نهاده‌ینه و ترویج کند (طبرسی، ۱۳۶۷، ج ۵، ص. ۱۸۹).

۳. از بین بردن سنت و طریقه نیاکان از جمله مواردی است که فرعون و بزرگان مصر سعی داشتند در تحریک افکار عمومی علیه حضرت موسی (علیه‌السلام) از آن استفاده کنند. «صرف‌نظر کردن از آنچه پدرانمان را بر آن یافتیم» ادعایی بود که مطابق با آیه ۷۸ سوره مبارکه یونس در

برابر حضرت موسی (علیه‌السلام) بیان می‌شد. ازجمله مصادیق طریقه نیاکان که در آیه ۶۳ سوره مبارکه طه بیان شده، از بین بردن سنت یا راه نزدیک‌تر به حق است. مقصود از سنت نزدیک‌تر به راه حق نیز مذهب و ثنیت است که طبق آن، خدای متعال از عبادت منزله دانسته شده است و واسطه‌های متنوعی به‌عنوان معبود برگزیده می‌شوند. این واسطه‌ها می‌توانند شامل فرشتگان، اجنه یا قدیسین از انسان‌ها باشند و حتی شامل سلاطین بزرگ هم بشوند؛ چنانچه فرعون نیز به‌عنوان معبود از سوی مردم برگزیده شده بود (طباطبایی، ۱۳۶۳، ص. ۲۳۰).

۴. مقصود از عبارت «تَكُونُ لَكُمْ الْكِبْرِيَاءُ فِي الْأَرْضِ» در آیه ۷۸ سوره مبارکه یونس، ریاست، حکومت و گسترده شدن قدرت و نفوذ اراده است. فرعون و بزرگان جامعه با بیان این عبارت سعی داشتند هدف حضرت موسی (علیه‌السلام) و هارون را کسب قدرت عنوان و آن‌ها را قدرت‌طلب معرفی کنند. این در حالی بود که هیچ‌یک از سخنان و اقدامات حضرت موسی و هارون دلالت بر چنین موضوعی نداشت (طباطبایی، ۱۳۴۱، ج ۱۰، ص. ۱۰۹).

۵. خدای متعال خطاب به حضرت موسی (علیه‌السلام) و هارون به «قول لِّين» امر می‌کند. مقصود از قول لِّين ممانعت از خشونت است که به‌عنوان یکی از آداب دعوت و تبلیغ شمرده می‌شود. هدف قول لِّين تذکر و خشیت فرعون است که اولی به قبول یادآوری و دومی به مقدمه پذیرش و ایمان مربوط می‌شود (طباطبایی، ۱۳۴۱، ج ۱۴، ص. ۱۵۴). در اینجا هدف از دعوت اصلاح نیز بوده است و از این رو می‌توان آن را کنشی اعتراضی شمرد.

۶. حضرت موسی و هارون (علیهماالسلام) در پاسخ به دستور خداوند، ترس خود را از دو پیامد ابراز می‌کنند. این ترس ناشی از خطراتی نیست که منافع شخصی را تهدید می‌کند، بلکه به خطراتی بازمی‌گردد که اصل دعوت و منافع بنی‌اسرائیل را تهدید می‌کند. خطر نخست مبادرت فرعون به مجازات و برخورد پیش از اتمام دعوت و خطر دوم ظلم و ستم به بنی‌اسرائیل است (طباطبایی، ۱۳۴۱، ج ۱۴، ص. ۱۵۶).

۷. با توجه به آیات بالا، موضوعی که فرعون و بزرگان اطراف او بیشترین تأکید را بر آن داشته‌اند و قرآن کریم به‌تبع، آن را بیش از دیگر موضوعات مطرح کرده است، بیرون راندن مردم از سرزمینشان است. این موضوع چهار مرتبه در آیات مرتبط تکرار شده و مقصود از آن، القای کاذب نژادپرستی و ایجاد ترس واهی از اقدامات حضرت موسی (علیه‌السلام) برای افکار

عمومی است (طباطبایی، ۱۳۴۱، ج ۱۷، ص. ۳۲۷).

۸. از دیگر نکاتی که در آیات وجود دارد، جایگاه «ملاً» در فرایند مقابله فرعون با حضرت موسی (علیه السلام) است. آنچه از آیات برمی آید، این است که ابتدا حضرت موسی و هارون (علیهما السلام)، فرعون را دعوت کردند و در اعتراضی مسالمت آمیز قصد اصلاح وی را داشتند. در ادامه فرعون با اتهام زنی و فرافکنی، بزرگان مصر را مورد خطاب قرار داد تا آن‌ها را به مقابله مستقیم با حضرت موسی (علیه السلام) تشویق کند و در قالب مشورت نظر آن‌ها را جویا شود. آن‌ها نیز با فرعون هم صدا و خواستار مقابله با حضرت موسی (علیه السلام) شدند (طباطبایی، ۱۳۴۱، ج ۱۷، ص. ۳۲۷).

۹. مطابق آیه ۲۴ سوره مبارکه غافر، حضرت موسی (علیه السلام) مأمور به دعوت سه شخص شد. فرعون به عنوان پادشاهی ستمگر، هامان به عنوان وزیر وی و قارون که ثروتمندی ستمگر در مصر بود (طبرسی، ۱۳۶۷، ج ۸، ص. ۸۰۸). علت دعوت حضرت موسی (علیه السلام) به این موضوع بازمی گشت که تمام فسادها و فتنه‌ها به این سه نفر منتهی می شد؛ البته باید توجه کرد که اعتراض نسبت به فرعون و هامان اعتراضی سیاسی شمرده می شود؛ زیرا به عنوان پادشاه و وزیر در حکومت آن زمان مهم ترین جایگاه را داشتند و حضرت موسی (علیه السلام) با هدف اصلاح در قالبی مسالمت آمیز اقدام به اعتراض و دعوت آنان کرد (طباطبایی، ۱۳۴۱، ج ۱۷، ص. ۳۲۸).

۱۰. تغییر دین و فساد در سرزمین دو محور اساسی دیگری بود که فرعون از آن‌ها علیه حضرت موسی (علیه السلام) استفاده می کرد. جنبه نخست به دین و آیین مردم مرتبط بود و جنبه دوم نیز موضوعی دنیایی را دربرمی گرفت. فرعون با این بیان قصد داشت حضرت موسی را به عنوان نابودکننده دین و دنیای مردم معرفی کند (طباطبایی، ۱۳۴۱، ج ۱۷، ص. ۳۲۸).

۱۱. آیات ۱۸ و ۱۹ سوره مبارکه نازعات به اهداف اصلاحی اعتراض سیاسی حضرت موسی (علیه السلام) اشاره دارد. عبارت «تزگی» هدف اصلاح فرعون و پاک کردن وی از شرک را بیان می دارد. «خشیت» نیز مترتب بر پاکی است که انسان را به اطاعت رهنمون می سازد و از معصیت بازمی دارد (طبرسی، ۱۳۶۷، ج ۱۰، ص. ۶۵۵).

۲.۲. تحلیل و طبقه‌بندی مضامین آیات مرتبط با حق اعتراض سیاسی

پس از معرفی آیات مرتبط با حق اعتراض سیاسی در قرآن کریم و بیان نکات تفسیری آن، نوبت به تحلیل و طبقه‌بندی مضامین آیات می‌رسد. مضامین این آیات بر مبنای کدگذاری عددی در سه سطح مختلف (مضمون پایه، مضمون سازمان‌دهنده و مضمون فراگیر) مورد بررسی قرار گرفته و موضع شاهد (فراز منتخب از آیه تأییدکننده مضمون پایه) هر کد اصلی برای ارتباط بهتر با سیاق آیات در جدول «سه» بیان شده است. سپس بر مبنای این تحلیل، چهارچوب و ضوابط حق اعتراض سیاسی بیان می‌شود.

جدول «سه»: مضامین آیات و طبقه‌بندی آن‌ها

کد اصلی	آیات	موضع شاهد	کد فرعی	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱	آیات ۲۴۶ و ۲۴۷ سوره مبارکه بقره	نَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ	۱.۱	صراحت و شفافیت در مصداق اعتراض	ضوابط بهره‌گیری از حق اعتراض سیاسی	چهارچوب حق اعتراض سیاسی در حکومت مشروع و الهی
		قَالُوا أَنَّى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا	۲.۱	استفاده از ابزار گفت‌وگو و بیان در اظهار اعتراض		
		قَالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ	۳.۱	استماع اعتراض و عدم تخطئه و سرزنش اعتراض‌کنندگان (بزرگان بنی‌اسرائیل) از سوی پیامبر	وظایف و تکالیف	
			۴.۱	بهره‌گیری از بیان و گفت‌وگوی متقابل در مواجهه با اعتراض مسالمت‌آمیز بزرگان قوم از سوی پیامبر بنی‌اسرائیل	حاکمیت در راستای تضمین حق اعتراض سیاسی	
			۵.۱	پاسخ مستدل به اعتراض بزرگان قوم از سوی پیامبر بنی‌اسرائیل		

حق اعتراض سیاسی در حکومت نامشروع و طاغوت	چهارچوب بهره‌گیری از حق اعتراض سیاسی در مقابل ظلم و حکومت نامشروع	ضرورت مطالبه‌گری و اعتراض نسبت به حکومت/حاکم نامشروع (طاغوت)	۱.۲	إِذْهَبَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ	آیه ۴۳ سوره مبارکه طه	۲
		ضرورت مطالبه و اعتراض مستقیم (بدون واسطه)	۲.۲			
		ضرورت بهره‌گیری از بیانی اثرگذار و اقناع‌کننده در مطالبه‌گری و اعتراض	۱.۳	فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لِّئِنَّا	آیه ۴۴ سوره مبارکه طه	۳
		ضرورت استناد به آیات و معجزات حق و به‌طورکلی، ادله صحیح و اقناع‌کننده برای اعتراض	۲.۳	بَايَاتِنَا/ فَلَمَّا جَاءَهُمُ بِالْحَقِّ/ فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ/ قَالَ مُوسَى أَتَقُولُونَ لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَكُمْ أَسِحْرٌ هَذَا وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُونَ	آیات ۲۳ و ۲۵ سوره مبارکه غافر، آیات ۷۵ تا ۷۷ سوره مبارکه یونس و آیه ۲۷ سوره مبارکه غافر	
		اهمیت شناسایی صحیح ریشه‌های فساد و ظلم برای اعتراض و اتخاذ راهبردهای متفاوت	۱.۴	فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ قَارُونَ	آیه ۲۴ سوره مبارکه غافر	۴
		ضرورت حفظ صداقت، سلامت و شفافیت در تمام مراحل اعتراض	۱.۵	فَأْتِيَا فِرْعَوْنَ فَقُولَا إِنَّا رُسُلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ/ فَقُلْ هَلْ لَكَ إِلَىٰ أَنْ تَزْكَىٰ/ وَ أَهْدِيكَ إِلَىٰ رَبِّكَ فَتَخْشَىٰ/ فَأَرَاهُ الْآيَةَ الْكُبْرَىٰ/ وَ قَالَ مُوسَىٰ إِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَ رَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ	آیه ۱۶ سوره مبارکه شعراء و آیات ۱۸ تا ۲۰ سوره مبارکه نازعات	۵
	ابزارها و	ایجاد ترس و نگرانی در افکار عمومی برای سلب	۱.۶	إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُبَدِّلَ	آیه ۲۶ سوره	۶

	مبارکه غافر، آیات ۵۷ و ۶۳ سوره مبارکه طه و آیه ۱۱۰ سوره مبارکه اعراف	دینکمُ اَوْ اَنْ یُّظْهَرَ فِی الْاَرْضِ الْفَسَادُ/ لِتُخْرِجَنَا مِنْ اَرْضِنَا/ اِنْ هَذَا لَسَاحِرَانِ یُرِیدَانِ اَنْ یُخْرِجَاکُمْ مِنْ اَرْضِکُمْ/ یُرِیدُ اَنْ یُخْرِجَکُمْ مِنْ اَرْضِکُمْ بِسِحْرِهِ/ یُرِیدُ اَنْ یُخْرِجَکُمْ مِنْ اَرْضِکُمْ		مسئولیت و بی‌توجهی به مطالبات و اعتراضات	راهبردهای مؤثر برای تضییع حق اعتراض سیاسی
	آیه ۷۸ سوره مبارکه یونس، آیه ۶۳ سوره مبارکه طه و آیه ۳۵ سوره مبارکه شعراء	قَالُوا اٰجِئْنَا لَتَلْفِتَنَّا عَمَّا وَجَدْنَا عَلَیْهِهٗ اٰبَاءَنَا وَیَذْهَبَا بِطَرِیْقَتَکُمُ الْمُتَنٰلٰی	۱.۷	ایجاد نفرت در میان مردم نسبت به معترضان و مطالبه‌گران برای سلب مسئولیت و بی‌توجهی به مطالبات و اعتراضات	
	آیات ۷۶ و ۷۸ سوره مبارکه یونس، آیه ۳۴ سوره مبارکه شعراء، آیه ۱۰۹ سوره مبارکه اعراف و آیه ۲۴ سوره مبارکه غافر	لَسَحَرٌ مِّبَیْنٍ، وَتَكُوْنُ لَکُمَا الْکُبْرَیَاءُ فِی الْاَرْضِ، لَسَاحِرٌ عَلَیْمٌ، لَسَاحِرٌ عَلَیْمٌ، سَاحِرٌ کَذَّابٌ	۱.۸	نسبت دادن تهمت‌های ناروا (ساحر بودن، قدرت‌طلبی و...) به معترضان	
	آیه ۲۶ سوره مبارکه غافر	وَ قَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُوْنِیْ اَقْتُلْ مُوسٰی	۱.۹	تهدید و ارعاب معترضان (به سلب حقوق، قتل و...)	

۳. چهارچوب حق اعتراض سیاسی در حکومت مشروع و الهی

مطابق با آیات ۲۴۶ و ۲۴۷ سوره مبارکه بقره (کد اصلی ۱) می‌توان گفت حق اعتراض سیاسی در حکومت مشروع و الهی به رسمیت شناخته شده است. بدین‌سان پاسخ نخستین پرسش فرعی تحقیق (آیا قرآن کریم حق اعتراض سیاسی را به رسمیت می‌شناسد؟) مشخص می‌شود. در این آیات سخنی از ممنوعیت اعمال این حق به میان نیامده و افزون‌براین، بیان اعتراض از سوی بزرگان بنی‌اسرائیل و عدم مخالفت با اصل آن از سوی پیامبر بنی‌اسرائیل (در جایگاه کنشگر سیاسی مشروع که از سوی خداوند منصوب شده و وظیفه تشکیل حکومت الهی بر عهده اوست) مهم‌ترین نشانه و دلیل ثبوت این حق در قرآن کریم است. موضوعی که در این آیات مورد سرزنش و نهی قرار گرفته، نافرمانی مستقیم از دستورات پیامبر خدا و برگزیده خدا در جریان تاریخی یادشده است، اما اصل اعتراض و بهره‌گیری از حق اعتراض نسبت به آن‌ها مشمول این حکم نشده است. در تفاسیر و روایات تفسیری مرتبط که در بخش‌های قبلی مرور شد، این موضوع مورد توجه قرار گرفته است که بنی‌اسرائیل حق نافرمانی از اوامر و نواهی پیامبر خدا را ندارند؛ زیرا به‌صراحت به حقانیت و مشروعیت پیامبر خود اعتراف داشتند، اما هیچ منعی نسبت به اصل اعتراض آنان وارد نشده است. براین‌اساس، به نظر می‌رسد اعتراض سیاسی و حق ابراز آن ولو با انگیزه‌های غیردینی یا از روی هوای نفس در حکومت‌های مشروع و الهی یا در مواجهه با فرستاده یا حاکم مشروع الهی مشمول چنین منعی نشده است؛ البته باید توجه کرد که بهره‌گیری از هرگونه حقی لازم است در چهارچوب خاصی صورت پذیرد و حق اعتراض سیاسی هم از این امر مستثنا نیست.^۱

پاسخ پیامبر بنی‌اسرائیل به معترضان بدون سرزنش یا تخطئه آن‌ها، بیان‌کننده تلاش ایشان برای ایجاد فضایی مساعد به‌منظور بیان اعتراض و مواجهه منطقی با ماهیت کنش اعتراضی است که در این آیات به‌وضوح قابل مشاهده است؛ البته باید توجه کرد که بر مبنای مفهوم‌شناسی اعتراض، کنش اعتراضی با کنش‌هایی مانند انقلاب، کودتا و شورش تفاوت دارد و دربردارنده مقابله مستقیم با نظام سیاسی یا فرستاده مشروع الهی و هنجارهای وضع‌شده از سوی او نیست و آیات مورد

۱. برای مطالعه بیشتر ر.ک به: قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص. ۸۱.

بررسی دلالتی بر جواز یا به رسمیت شناختن این موارد ندارند.

۱.۳. ضوابط بهره‌گیری از حق اعتراض سیاسی

آنچه از آیه ۲۴۶ سوره مبارکه بقره برمی‌آید، این است که بزرگان قوم بنی‌اسرائیل به دلیل ستمگری جالوت و رانده شدن از سرزمین خود، خواستار انتصاب حکمرانی توانمند از سوی خداوند برای دفع این تهدیدات بودند. مطابق با این آیه، خصوصیات و سوابق عملکردی و نافرمانی‌های بزرگان بنی‌اسرائیل باعث می‌شد پیامبر خدا از همراهی و اطاعت ایشان اطمینان کافی نداشته باشد. سرانجام پیامبرشان به‌رغم آگاهی نسبت به این وضعیت، اعلام کرد که خداوند برای آن‌ها طالوت را به‌عنوان فرمانروا برگزیده است. آن‌ها نیز با لحنی طلب‌کارانه به پیامبر خدا اعتراض کردند و فرمانروایی طالوت را از دو بُعد مادی و معنوی به چالش کشیدند (طباطبایی، ۱۳۴۱، ج ۲، صص. ۲۸۶ و ۲۸۷). به نظر می‌رسد با توجه به ذهنیت خاصی که در میان بنی‌اسرائیل درباره ملاک انتخاب حاکمان و فرمانروایان از نسل لاوی رایج بود، این اعتراض بدون دلیل و غیرعادی به نظر نمی‌رسید و حتی شاید عده‌ای در میان معترضان با انگیزه آگاهی از فلسفه انتصاب فرمانروا از سوی خداوند، چنین اعتراضی را مطرح کرده بودند؛ اگرچه با توجه به لحن اعتراض و محتوای آن، غالب معترضان به‌صورت بهانه‌جویانه و طلب‌کارانه اقدام به اعتراض کرده بودند.

در زمینه ضوابط بهره‌گیری از حق اعتراض سیاسی در حکومت مشروع و الهی باید به دو مؤلفه بنیادین از منظر قرآن کریم اشاره کرد که باعث شده است فرایند اعتراض سیاسی به‌درستی محقق شود. فقدان هریک از این موارد می‌توانست استیفای این حق را از سوی بزرگان بنی‌اسرائیل با مشکل مواجه کند و مسیر اعتراضی را به انحراف کشاند. پاسخ مستدل پیامبر بنی‌اسرائیل با در نظر داشتن رسالت سیاسی و مشروع وی و عدم تخطئه معرضان نیز در همین راستا قابل تحلیل است. دو مؤلفه یادشده به شرح زیر است.

۱. صراحت و شفافیت در مصداق اعتراض (کد ۱.۱): به هر میزان که مصداق اعتراض روشن‌تر و شفاف‌تر و به‌دور از کنایه‌گویی باشد، در سیاق قرآن کریم مطلوب‌تر است و از سوی حکومت الهی به آن با سهولت بیشتری رسیدگی می‌شود. بر اساس متن آیات، بزرگان بنی‌اسرائیل در این زمینه سخنان خود را مبنی‌بر شایسته‌تر بودن خود در حکومت و فقدان وسعت مالی از سوی طالوت بدون تعارف، طعنه و کنایه بیان کردند و با پاسخ شفاف و مستدل

پیامبر خود مواجه شدند. با رعایت این مؤلفه، حکومت مشروع الهی توانایی بیشتری در به رسمیت شناختن این حق و تعامل اخلاق‌مدارانه با معترضان می‌یابد؛ ضمن اینکه افرادی که به قصد سودجویی یا ایجاد مفسده و برهم زدن نظم عمومی اقدام به اعتراض می‌کنند، فرصت کمتری برای دستیابی به اهداف خود می‌یابند.

۲. استفاده از ابزار گفت‌وگو و بیان در اظهار اعتراض (کد ۲.۱): گفت‌وگو و بیان شفاهی همواره یکی از بهترین و کارآمدترین شیوه‌های حل تعارض فردی و اجتماعی در میان ابنای بشر بوده است. تأکید قرآن کریم بر گفت‌وگو و شیوه‌های گوناگون آن به جای تمرد، نافرمانی مدنی، شورش و دیگر شیوه‌های خشونت‌بار با هدف حفظ آرامش و امنیت اجتماعی در حکومت مشروع و الهی دربردارنده پیام‌های بسیار زیادی است. ترویج خشونت و دیگر ابزارهای غیرمستقیم و مخرب اعتراض سیاسی نه تنها فلسفه و هدف اعتراض را محقق نمی‌کند، بلکه فرصت‌ها و زمینه‌های بعدی اعتراض سیاسی سالم را از مردم سلب می‌کند؛ زیرا ذهنیت عمومی و نگرش کنشگران سیاسی را نسبت به فایده‌مندی اصل اعتراض و استیفای این حق مخدوش می‌کند.

۲.۳. وظایف و تکالیف حاکمیت در راستای تضمین حق اعتراض سیاسی

در فلسفه حقوق اسلامی هر حقی متضمن نوعی تکلیف متقابل است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص. ۱۸). حق اعتراض سیاسی نیز از این موضوع مستثنا نیست و ایجادکننده تکالیف مشخصی برای حاکمیت در راستای شناسایی و تضمین این حق است. بر اساس آیه ۲۴۷ سوره مبارکه بقره می‌توان گفت حاکمیت سه وظیفه اساسی را بر عهده دارد.

۱. استماع اعتراض و عدم تخطئه و سرزنش اعتراض‌کنندگان (کد ۳.۱): حکومت مشروع الهی موظف است ابتدا شرایط لازم برای استماع اعتراض مسالمت‌آمیز سیاسی را فراهم کند. این موضوع می‌تواند با پیش‌بینی انواع قوانین و مقررات، نهادها، ساختارها و کنشگران مرتبط صورت پذیرد. معیار قابل استنباط از رفتار پیامبر بنی‌اسرائیل (به‌عنوان کنشگر دارای رسالت سیاسی مشروع) در مواجهه با معترضان، استماع اعتراض و عدم تخطئه آنان بود که وظایف و مسئولیت‌های حکومت الهی را در راستای تقویت بسترهای لازم سنگین‌تر می‌سازد.

۲. بهره‌گیری از بیان و گفت‌وگوی متقابل در مواجهه با اعتراض مسالمت‌آمیز (کد ۴.۱):

همان‌گونه که قرآن کریم معترضان را به گفت‌وگوی مسالمت‌آمیز دعوت کرده و حکومت مشروع را هم به استماع این اعتراض ملزم می‌سازد، نوع مواجهه و تعامل اولیه با اعتراض‌کنندگان را هم مشخص ساخته است. مطابق آیات قرآن کریم، پیامبر بنی‌اسرائیل در مواجهه با گفتار اعتراضی از ابزار بیان و گفت‌وگوی متقابل بهره برده و کوشیده است تا زمینه اعتراض را با گفت‌وگوی متقابل برطرف کند و بی‌جهت از ابزارهای کنترلی، تنبیهی، اقتداری و تعقیبی برای فرونشاندن اعتراض مسالمت‌آمیز استفاده نکند.

۳. پاسخ مستدل و اقناع‌کننده به اعتراض (کد ۱. ۵): مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی ستون اصلی حکمرانی به‌ویژه در دنیای امروزی و دموکراسی‌هاست و تقریباً همه مکاتب نظری و محققان بر ضرورت آن اجماع دارند (Bovens & Goodin, 2014, p. 2). حکومت الهی و مشروع افزون‌براینکه ملزم است تا از ابزار گفت‌وگو و تعامل با کنش‌های اعتراضی مسالمت‌آمیز استفاده کند، برای حمایت و تضمین حق اعتراض سیاسی موظف است تا پاسخ مستدل و اقناع‌کننده‌ای نسبت به پرسش‌ها، مطالبات و انتقادات معترضان ارائه کند و به‌طورکلی، پاسخ‌گوی اقدامات خود باشد. مطابق آیات قرآن کریم، تلاش پیامبر بنی‌اسرائیل در این راستا بسیار درس‌آموز و نشان‌دهنده اهمیت پاسخ‌گویی در حکومت الهی از سوی نمایندگان مشروع آن است.

۴. چهارچوب حق اعتراض سیاسی در حکومت نامشروع (طاغوت)

آیات متعددی در زمینه حق اعتراض نسبت به حکومت نامشروع وجود دارد که همه آن‌ها در ماجرای حضرت موسی (علیه‌السلام) و فرعون بیان شده است (کد اصلی ۲ تا ۱۰). مبتنی بر این آیات که در سوره‌های متعددی مانند اعراف، طه و شعراء بیان شده است، حضرت موسی (علیه‌السلام) از سوی خداوند متعال مأمور شد تا به سوی فرعون برود و او را هدایت کند و حکمرانی نامشروع وی را مورد انتقاد قرار دهد. از منظر قرآن کریم، حق اعتراض سیاسی برای مردم و عموم شهروندان در حکومت نامشروع نه‌تنها به رسمیت شناخته شده است، بلکه متناسب با شرایط و اقتضائات مورد تأکید و سفارش قرآن نیز قرار گرفته است و نوعی حق طبیعی و سلب‌ناپذیر شمرده می‌شود.

بر اساس دلالت‌های مستقیم و سیاق آیات قرآن کریم، توجه به این مطلب ضروری است که

حضرت موسی (علیه السلام) در آغاز مأموریت الهی خود موظف شد تا با تبلیغ و دعوت مستقیم زمینه‌های اصلاح حکومت نامشروع فرعون و اطرافیان وی را فراهم آورد و از همان ابتدا به دنبال انقلاب و تغییر آنی حکومت نبود. در نتیجه، اقدامات ایشان مطابق مؤلفه‌هایی که بیان شد، اعتراض سیاسی شمرده می‌شود. پرواضح است که در اعتراض سیاسی اعتقاد به حقانیت یا عدم حقانیت حکومت مداخلیتی ندارد و در هر حالت اعتراض محقق می‌شود. اقدام حضرت موسی (علیه السلام) هرگز به منزله و معنای پذیرش مشروعیت و حقانیت حکومت فرعون نبوده است.

نکته مهمی که باید به آن توجه کرد، موانع و چالش‌هایی است که بر سر راه استیفا و اعمال این حق در حکومت‌های نامشروع و طاغوت وجود دارد. این موانع و چالش‌ها تأثیر مستقیم و انکارناپذیری بر کیفیت بهره‌گیری از حق اعتراض سیاسی دارد و دامنه وقوع و اثرگذاری آن را تحت الشعاع قرار می‌دهد. طبیعتاً به هر میزان که حکومت نامشروع سعی در مقابله و سرکوب کنش اعتراضی، تشویش افکار عمومی و منحرف ساختن مسیر مطالبات و درخواست‌های معترضان داشته باشد، حق اعتراض سیاسی شهروندان بیشتر تضییع می‌شود و حتی احتمال تغییر قالب‌های اعتراضی به سمت مدل‌های تنش‌زا و خشن افزایش می‌یابد.

۱.۴. ضوابط بهره‌گیری از حق اعتراض سیاسی و مقابله با موانع در حکومت نامشروع

مبتنی بر آیات قرآن کریم، می‌توان شش مؤلفه اساسی را در راستای بهره‌گیری از حق اعتراض سیاسی و مقابله با موانع در حکومت‌های نامشروع بیان کرد. گفتنی است که ماهیت حکومت‌های نامشروع و منطبق ظالمانه طاغوت، اساساً حق اعتراض سیاسی را به رسمیت نمی‌شناسد و از همه توان خود برای سرکوب اعتراضات استفاده می‌کند؛ البته این موضوع نباید مانع بهره‌گیری مردم از حق مشروع خود شود و توصیه‌های قرآن به قیام علیه ظلم و استکبار همواره وجود دارد.

۱. ضرورت مطالبه‌گری و اعتراض نسبت به حکومت/حاکم نامشروع (طاغوت) (کد ۱. ۲): تا هنگامی که مردم آهنگ مطالبه‌گری و اعتراض نسبت به حاکم/حکومت نامشروع نداشته باشند و مطالبات آنان به صورت منفعلانه در ذهن خود یا در خلال گفت‌وگو با یکدیگر مطرح شود، کنش اعتراضی تحقق نمی‌یابد. بر همین مبنا، خداوند متعال حضرت موسی و هارون (علیهما السلام) را مأمور به حرکت و مطالبه‌گری کرد و آن‌ها را از ظلم و تجاوز فرعون آگاه کرد (طبرسی، ۱۳۶۷، ج ۷، صص. ۱۹ و ۲۰). در صورتی که این مطالبه‌گری و کنش اعتراضی

صورت نمی‌گرفت، نتایج درخشان خود را که همانا نابودی فرعون و نجات بنی‌اسرائیل بود، بر جا نمی‌گذاشت.

۲. ضرورت مطالبه و اعتراض مستقیم (بدون واسطه) (کد ۲.۲): حق اعتراض سیاسی ازجمله حقوق مدنی و سیاسی است که به آحاد جامعه تعلق می‌گیرد. ازاین‌رو اعمال آن را مستقیم و بدون واسطه دانسته‌اند (Conte & Burchill, 2016, p. 65)؛ با این توضیح که هریک از شهروندان باید بتوانند مستقیماً یا با شکل دادن اجتماعات، اعتراض خود را به روش مسالمت‌آمیز بیان کنند. در حکومت نامشروع هزینه‌های اجتماعی و سیاسی اعتراض مستقیم بسیار زیاد است، اما قرآن کریم به پشتوانه مبانی امر به معروف و نهی از منکر تا حد امکان اعتراض مستقیم و فعالانه را به اعتراض پنهان و منفعلانه ترجیح می‌دهد و جز در موارد خاص (مانند امر به تقیه به تشخیص امام معصوم (علیه‌السلام))، نقش‌آفرینی مستقیم و علنی مردم را در مواجهه با ظلم و ستم حاکمان ارجح می‌داند؛ زیرا ظرفیت بالاتری برای گفتمان‌سازی و جریان‌سازی اجتماعی فراهم می‌شود. مطابق با آیات یادشده، خداوند متعال به حضرت موسی و هارون (علیهما‌السلام) فرمود تا به سوی فرعون بروند و با وی به‌طور مستقیم وارد گفت‌وگو شوند (طبرسی، ۱۳۶۷، ج ۷، صص. ۱۹ و ۲۰).

۳. ضرورت بهره‌گیری از بیان اثرگذار و اقناع‌کننده در مطالبه‌گری و اعتراض (کدهای ۱.۳ و ۲.۳): در منطق قرآن کریم، نخستین گام در مطالبه‌گری و اعتراض سیاسی نسبت به حکومت/حاکم نامشروع، بهره‌گیری از بیان اثرگذار و اقناع‌کننده است و نمی‌توان به صرف نامشروع بودن حکومت، ابتداء به ساکنان از پرخاشگری و اقدامات خشن یا منطق ضعیف در کنش اعتراضی بهره برد. بر همین مبنا، خداوند متعال به حضرت موسی (علیه‌السلام) در مواجهه با حاکم طاغوت امر می‌کند که از منطق اقناعی و اثرگذار استفاده کند (طباطبایی، ۱۳۴۱، ج ۱۴، ص. ۱۵۴). استناد نمودن به آیات و معجزات حق نیز از دیگر توصیه‌های قرآن کریم است؛ زیرا آیات و معجزات حق مستند به واقعیت هستند و در آن عنصر تخیل یا توهم وجود ندارد برخلاف سحر و جادو که منشأ غیرواقعی و خیالی دارد. حضرت موسی (علیه‌السلام) در برابر فرعون از استدلال‌های حقیقی و واقعی بهره گرفت و هیچ‌گاه دعوت و اعتراض خود را بر پایه امور خیالی و غیرواقعی بنیان نهاد (طبرسی، ۱۳۶۷، ج ۵، ص. ۱۸۹). اشاره به روز قیامت با

هدف نشان دادن عدالت الهی در رسیدگی به پیامد تلخ ستمگری‌های فرعون از جمله محورهایی است که از سوی حضرت موسی (علیه‌السلام) مورد استناد قرار گرفت. این موضوع زمانی مطرح شد که فرعون به صراحت تصمیم خود را مبنی بر قتل حضرت موسی (علیه‌السلام) اعلام کرد و ظاهراً آمیدی به هدایت و اصلاح وی وجود نداشت؛ زیرا دو ویژگی تکبر و عدم ایمان به روز قیامت از صفات بارز او بود (طباطبایی، ۱۳۴۱، ج ۱۷، ص. ۳۲۸).

۴. اهمیت شناسایی صحیح و دقیق ریشه‌های فساد و ظلم برای اعتراض و اتخاذ راهبردهای متفاوت (کد ۴. ۱): خداوند متعال رسالت حضرت موسی (علیه‌السلام) را برای دعوت سه فرد که ریشه‌های اصلی فساد و استعمار در زمان خود بودند تعریف نمود؛ فرعون به عنوان حاکمی ستمگر، هامان به عنوان وزیر وی و قارون در جایگاه سرمایه‌دار ظالم (طبرسی، ۱۳۶۷، ج ۸، ص. ۸۰۸). برداشتی که از آیات مرتبط می‌توان داشت این است که در هر کنش اعتراضی نسبت به حکومت/حاکم نامشروع باید با هوشمندی و بررسی دقیق به دنبال شناسایی صحیح و واقع‌بینانه ریشه‌های اصلی فساد و ظلم بود.

۵. ضرورت حفظ صداقت، سلامت و شفافیت در تمام مراحل اعتراض (کد ۵. ۱): از منظر قرآن کریم حفظ سلامت کنش اعتراضی و حفاظت از ارزش‌هایی مانند صداقت و شفافیت در مراحل مختلف همواره ضرورت دارد. قرآن کریم دائماً به حضرت موسی و هارون (علیهما‌السلام) به حفاظت از طهارت درونی، دعوت به سوی خداوند و ایجاد خشیت (تقوا همراه با آگاهی از عظمت خداوند) سفارش می‌کند. پرواضح است که انگیزه‌های شخصی و نفسانی مانند قدرت‌طلبی، کسب شهرت و محبوبیت و منافع مادی به راحتی جریان کنش اعتراضی را منحرف می‌سازد و جز فساد دستاورد دیگری ندارد. تغییر و تحول فکری، روحی و معنوی مهم‌ترین غایت اعتراض سیاسی حضرت موسی (علیه‌السلام) بوده است. این تغییر و تحول پیش‌نیاز مهمی برای اصلاح ساختارهای سیاسی و حکمرانی شمرده می‌شود و از منظر قرآن کریم، خداوند متعال اوضاع و احوال مردم را تا زمانی که سیرتشان اصلاح نشود، تغییر نمی‌دهد.^۱

۱. آیه ۱۱ سوره مبارکه رعد: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ».

۲.۴. ابزارها و راهبردهای مؤثر برای تضييع حق اعتراض سياسي

از آنجاکه اعمال و استيفای حق اعتراض سياسي در حکومت‌های نامشروع و طاغوت همواره با موانع و چالش‌های فراوانی مواجهه است، به توصیه قرآن کریم این موانع و چالش‌ها نباید باعث دلسردی شود و مردم باید نهایت تلاش و کوشش خود را در راستای استيفای این حق انجام دهند. به همین علت در سیاق تفسیری آیات مورد بررسی، نکات شایان توجهی در زمینه موانع و چالش‌هایی که معمولاً حکومت‌های نامشروع در مسیر این حق ایجاد می‌کنند، به چشم می‌خورد. قرآن کریم با هدف ایجاد آمادگی ذهنی، هنگام مرور ماجرای حضرت موسی (علیه‌السلام) و فرعون، با ظرافت بسیاری به این موانع و به تعبیری راهبردها و فنون حکومت/حاکم نامشروع برای تضييع حق اعتراض سياسي اشاره می‌کند که از آن جمله موارد زیر است.

۱. ایجاد ترس و نگرانی در افکار عمومی برای سلب مسئولیت و بی‌توجهی به مطالبات و اعتراضات (کد ۱.۶): همان‌طور که آیه ۲۶ سوره مبارکه غافر به آن اشاره دارد، حکومت نامشروع و طاغوت از دو ابزار برای ایجاد ترس در میان مردم بهره می‌گیرد. ابزار نخست، ترساندن مردم از تغییر دین و آداب و رسوم فعلی جامعه است که باعث می‌شود حساسیت شدیدی به‌خصوص در میان قشر مذهبی-سنتی محافظه‌کار جامعه ایجاد شود و آنان را علیه اعتراض‌کنندگان و مطالبه‌گران بسیج کند. ابزار دوم نیز اتهام ایجاد فساد در زمین نسبت به معترضان و مطالبه‌گران است که باعث بدبینی و نگرانی افکار عمومی نسبت به آنان می‌شود (طباطبایی، ۱۳۴۱، ج ۱۷، ص. ۳۲۸). انتخاب این دو ابزار که یکی مادی و دیگری ذهنی است، از سوی فرعون بسیار هوشمندانه انجام شده است؛ زیرا با ذهنیت‌ها و منافع بخش عمده‌ای از جامعه گره می‌خورد و افکار عمومی را علیه معترضان متحد می‌کند. این محدودیت مانعی بر سر راه حضرت موسی (علیه‌السلام) شمرده می‌شد، اما ایشان را از اعمال حق اعتراض سياسي باز نداشت.

۲. ایجاد نفرت و کینه در میان مردم نسبت به معترضان و مطالبه‌گران برای سلب مسئولیت و بی‌توجهی به مطالبات و اعتراضات (کد ۱.۷): فرعون و اطرافیان وی با بیان اینکه حضرت موسی و هارون (علیهما‌السلام) قصد دارند مذهب مردم مصر را نادیده بگیرند و میان مردم و سنت اجدادشان فاصله بیندازند و نیز در تلاش برای غصب سرزمین پدری مردم و آواره کردن آن‌ها هستند، درصدد نفرت‌پراکنی علیه ایشان بودند. علت تفکیک این نکته از نکته بالا این

است که ایجاد ترس و نگرانی به جنبه عقلی-شناختی و ایجاد نفرت و کینه به جنبه حسی-عاطفی مردم بازمی‌گردد و فرعون از هر دو ابزار برای مانع‌تراشی استفاده می‌کرد.

۳. نسبت دادن تهمت‌های ناروا (ساحر بودن، قدرت‌طلبی و...) به معترضان (کد ۸. ۱): در تلاش برای مقابله با معترضان و هدایت‌گران الهی، فرعون و اطرافیان وی القاب زشت و زنده‌ای مانند جادوگر، دروغ‌گو، قدرت‌طلب و غاصب سرزمین‌پدیری مردم را به حضرت موسی و هارون (علیهما السلام) نسبت می‌دادند تا افکار و عواطف درونی مردم را علیه ایشان تحریک کنند (فخر رازی، ۱۳۶۰، ج ۲۲، ص. ۷۱). این قبیل تهمت‌ها باعث ذهنیت‌های منفی در میان مردم می‌شد، اما حضرت موسی و هارون (علیهما السلام) را از اعمال حق مشروع خود بازداشت.

۴. تهدید و ارباب معترضان (به سلب حقوق، قتل و...) (کد ۹. ۱): تهدید و ارباب مستقیم یا غیرمستقیم معترضان و مطالبه‌گران با شیوه‌های گوناگون همواره یکی از راهبردهای حکومت‌های نامشروع در طول تاریخ بوده است. این حکومت‌ها همواره با نقض و سلب حقوق و آزادی‌های عمومی و شهروندی، اقدامات سرکوبگرانه و حتی شکنجه و قتل معترضان، اهداف سیاسی خود را پیش برده‌اند. مطابق آیات قرآن کریم، فرعون حضرت موسی (علیه السلام) را تهدید به قتل کرد که البته با مخالفت برخی از اطرافیان خود مواجه شد.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش اعتراض سیاسی به‌عنوان نوعی کنش سلبی و اصلاحی سیاسی و حق اعتراض سیاسی، مبانی و مؤلفه‌های آن از منظر قرآن کریم با روش تفسیر موضوعی و تحلیل مضمون مورد بررسی قرار گرفت. بر اساس یافته‌های پژوهش، حق اعتراض سیاسی را می‌توان در دو سیاق منسجم قرآنی بررسی کرد. یکی، ماجرای انتخاب طالوت به‌عنوان فرمانروای بنی‌اسرائیل و دیگری، ماجرای بسیار مهم حضرت موسی (علیه السلام) و فرعون. مضامین مجموعه آیات مرتبط با این دو سیاق با کمک روش تفسیر موضوعی و منابع معتبر تفسیری استخراج و تحلیل شد و این نتیجه به دست آمد که اولاً، در قرآن کریم حق اعتراض سیاسی به رسمیت شناخته شده است. ثانیاً، اعتراض سیاسی در چهارچوب اصلاحی و کاملاً متمایز با هرگونه اقدام رادیکال، خشن و تضييع‌کننده حق الناس و حقوق عمومی مطرح شده است. ثالثاً، مؤلفه‌های حق اعتراض سیاسی را می‌توان در چهارچوب حکومت‌های مشروع و الهی و حکومت‌های نامشروع (طاغوت) به تفکیک

احصا و تبیین کرد؛ با این توضیح که جایگاه، شیوه‌ها و ضوابط بهره‌گیری از این حق در حکومت الهی و نیز جایگاه، ضوابط و البته ابزارها و راهبردهای حکومت نامشروع برای تضییع حق اعتراض سیاسی در آیات قرآن کریم بیان شده است.

با توجه به اصل ۴ قانون اساسی و محوریت داشتن اسلام و معارف اسلامی در حدوث و بقای نظام حقوقی و سیاسی جمهوری اسلامی ایران، مباحث یادشده مبنای بسیار مهم و اثربخشی برای فرهنگ‌سازی سیاسی و حقوقی، تربیت شهروندی، وضع قوانین و مقررات عمومی، حکمرانی مردم‌محور و مشارکتی، سیاست‌گذاری و تحولات قضایی و نیز حقوق بشر اسلامی شمرده می‌شود و با کمک آن‌ها، وضع کنونی در لایه‌های یادشده آسیب‌شناسی و در صورت نیاز اصلاح می‌شود.

منابع

- (۱) قرآن کریم.
- (۲) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸).
- (۳) کنوانسیون اروپایی حقوق بشر (۱۹۵۰).
- (۴) میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶).
- (۵) آپ، کارل دیتر (۱۴۰۰). جنبش اجتماعی و اعتراض سیاسی؛ نظریه‌ها و رویکردها (مجید عباسی، مترجم). تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- (۶) بحرانی، هاشم‌بن‌سلیمان (۱۳۸۹). ترجمه تفسیر روایی البرهان (رضا ناظمیان و همکاران، مترجمان). تهران: نهاد کتابخانه‌های عمومی سراسر کشور.
- (۷) بدیع، برتران (۱۳۷۷). اعتراض و بازسازی سیاسی در جهان اسلام (احمد نقیب‌زاده، مترجم). فصلنامه حکومت اسلامی، ۱۰ (۲).
- (۸) جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). حق و تکلیف در اسلام، قم: اسرا.
- (۹) حبیب‌نژاد، سیداحمد و سعید، سیده‌زهرا (۱۳۹۸). بررسی حقوقی آزادی تحصن در نظام جمهوری اسلامی ایران با نگاهی تطبیقی به آزادی تجمع. دوفصلنامه علمی حقوق تطبیقی، ۶ (۱). doi: 10.22096/law.2019.36870
- (۱۰) حسینی، سیدعبداله‌ادی (۱۳۹۶). «تابوت عهد» از منظر قرآن و تورات. فصلنامه معرفت، ۲ (۱۱).
- (۱۱) خواجه‌سروی، غلامرضا و حسینی، سیدجواد (۱۳۹۷). «دوگانه اعتراض سیاسی و ثبات سیاسی در جمهوری اسلامی ایران». دانش سیاسی، ۱۴ (۲). doi: 10.30497/pk.2019.2425
- (۱۲) رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۸). شیوه‌های تفسیر موضوعی قرآن کریم. پژوهش‌نامه قرآن و حدیث، ۶ (۴)، صص. ۲۹-۴۸.
- (۱۳) سعیدآبادی، محمدرضا (۱۳۸۰). اعتراض سیاسی و تغییر اجتماعی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- (۱۴) صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۹۲). موسوعة الامام الشهيد السيد محمدباقر الصدر (قدس سره) (جلد ۱۹)، قم: پژوهشگاه علمی-تخصصی شهید صدر.
- (۱۵) صدیقیان بیدگلی، آمنه (۱۳۸۹). بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر گرایش دانشجویان به اعتراض‌های سیاسی (رساله دکتری تخصصی). تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- (۱۶) طالبان، محمدرضا (۱۳۹۹). دین‌داری و پتانسیل اعتراض سیاسی. مسائل اجتماعی ایران، ۱۱ (۱). doi:10.29252/jspi.11.1.143
- (۱۷) طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۳۴۱). المیزان فی تفسیر القرآن (جلدهای ۲، ۱۰، ۱۴، ۱۷ و ۲۰). بیروت: مؤسسه

الاعلمی للمطبوعات.

- ۱۸) طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳). ترجمه تفسیر المیزان (محمدباقر موسوی، مترجم). قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم (دفتر انتشارات اسلامی).
- ۱۹) طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۶۷). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (جلدهای ۲، ۵، ۷، ۸ و ۱۰). تهران: ناصر خسرو.
- ۲۰) فخر رازی، محمد بن عمر (۱۳۶۰). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب) (جلد ۲۲). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۲۱) فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۳۷۳). تفسیر الصافی (جلد ۱). تهران: مکتبه الصدر.
- ۲۲) قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳). تفسیر القمی (جلد ۱). قم: دارالکتاب.
- ۲۳) لطفی، عارف (۱۳۹۷). اعتراض سیاسی در حکومت اسلامی از منظر فقه شیعه. تهران: کنکاش.

- 24) Bovens, M., & Goodin, R. E. (Eds.). (2014). The Oxford handbook of public accountability. Oxford University Press.
- 25) Conte, A., & Burchill, R. (2016). Defining civil and political rights. Routledge.
- 26) Gillion, D. Q. (2013). The political power of protest: Minority activism and shifts in public policy. Cambridge University Press.
- 27) Head, M. (2024). Democracy, protest, and the law: Defending a democratic right. Routledge.
- 28) Lipsky, M. (1968). Protest as a political resource. American Political Science Review, 62(4), 1144-1158. <https://doi.org/10.2307/1953909>
- 29) Maudoodi, S. A. A. (1980). Human rights in Islam. Islamic Publications.

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) Constitution of the Islamic Republic of Iran (1368 SH/1989) [in Persian].
- 3) European Convention on Human Rights (1950).
- 4) International Covenant on Civil and Political Rights (1966).
- 5) App, Karl Dieter (1400 SH/2021). Junbeš-e Ejtemā'ī va E'terāz-e Siyāsī; Naẓariyehā va Rūykardhā [Social Movement and Political Protest; Theories and Approaches] (Majīd 'Abbāsī, Translator). Tehran: Strategic Studies Research Institute [in Persian].
- 6) Badi, Bertran (1377 SH/1998). E'terāz va Bāzsāzī-ye Siyāsī dar Jahān-e Eslām [Protest and Political Reconstruction in the Islamic World] (Aḥmad Naqībẓāde, Translator). Faṣlnāme-ye Ḥokūmat-e Eslāmī [Journal of Islamic Government], 10 (2) [in Persian].
- 7) Baḥrānī, Ḥāšem ibn Sulaymān (1389 SH/2010). Tarjome-ye Tafsīr-e Revāyī-ye al-Burhān [Translation of the Narrative Exegesis al-Burhān] (Reẓā Nāẓemiyān et al., Translators). Tehran: Public Libraries Foundation of the Country [in Persian].
- 8) Bovens, M., & Goodin, R. E. (Eds.). (2014). The Oxford handbook of public accountability. Oxford University Press.
- 9) Conte, A., & Burchill, R. (2016). Defining civil and political rights. Routledge.
- 10) Fakhr Rāzī, Moḥammad ibn 'Umar (1360 SH/1981). Al-Tafsīr al-Kabīr (Mafātiḥ al-Ġayb) (Vol. 22). Beirut: House of Revival of Arab Heritage [in Arabic].
- 11) Feyḍ Kāšānī, Moḥammad ibn Šāh Mortaẓā (1373 SH/1994). Tafsīr al-Šāfi (Vol. 1). Tehran: Al-Šadr Library [in Arabic].
- 12) Gillion, D. Q. (2013). The political power of protest: Minority activism and shifts in public policy. Cambridge University Press.
- 13) Ḥabībneẓād, Sayyid Aḥmad & Sa'id, Sayyideh Zahrā (1398 SH/2019). Barrasī-ye Ḥoqūqī-ye Āzādī-ye Taḥaṣṣun dar Neẓām-e Jumhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān bā Negāhi Taṭbīqī be Āzādī-ye Tajammu' [Legal Review of the Freedom to Stage Sit-ins in the System of the Islamic Republic of Iran with a Comparative Look at the Freedom of Assembly]. Dūfaṣlnāme-ye 'Elmī-ye Ḥoqūq-e Taṭbīqī [Biannual Journal of Comparative Law], 6 (1). doi: 10.22096/law.2019.36870 [in Persian].
- 14) Head, M. (2024). Democracy, protest, and the law: Defending a democratic right. Routledge.
- 15) Ḥusaynī, Sayyid 'Abd al-Hādī (1396 SH/2017). Tābūt-e 'Ahd az Manẓar-e Qur'ān va Tawrāt [The Ark of the Covenant from the Perspective of the Qur'ān and the Torah]. Faṣlnāme-ye Ma'refat [Journal of Knowledge], 2 (11) [in Persian].
- 16) Jawādī Āmolī, 'Abd Allāh (1388 SH/2009). Ḥaqq va Taklīf dar Eslām [Right and Obligation in Islam]. Qom: Esrā [in Persian].
- 17) Khwāje Sarvī, Ġolāmreẓā & Ḥusaynī, Sayyid Jawād (1397 SH/2018). Dūgāne-ye E'terāz-e Siyāsī va Ṭabāt-e Siyāsī dar Jumhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [The Dualism of Political Protest and Political Stability in the Islamic Republic of Iran]. Dāneš-e Siyāsī [Political Science], 14 (2). doi: 10.30497/pk.2019.2425 [in Persian].
- 18) Lipsky, M. (1968). Protest as a political resource. American Political Science

- Review, 62(4), 1144-1158. <https://doi.org/10.2307/1953909>
- 19) Luṭfī, Āref (1397 SH/2018). E'terāz-e Siyāsī dar Ḥokūmat-e Eslāmī az Manẓar-e Fiqh-e Ši'a [Political Protest in Islamic Government from the Perspective of Shi'a Jurisprudence]. Tehran: Kawkāš [in Persian].
 - 20) Maudoodi, S. A. A. (1980). Human rights in Islam. Islamic Publications.
 - 21) Qummī, 'Alī ibn Ebrāhīm (1363 SH/1984). Tafsīr al-Qummī (Vol. 1). Qom: Dār al-Kitāb [in Arabic].
 - 22) Reżā'i Işfahānī, Moḥammad 'Alī (1388 SH/2009). Šivehā-ye Tafsīr-e Mawḏū'ī-ye Qur'ān-e Karīm [Methods of Thematic Exegesis of the Holy Qur'ān]. Pażūhešnāme-ye Qur'ān va Ḥadīṭ [Journal of Qur'ān and Ḥadīth Research], (6), pp. 29-48 [in Persian].
 - 23) Šadr, Sayyid Moḥammad Bāqir (1392 SH/2013). Mawsū'at al-Imām al-Šahīd al-Sayyid Moḥammad Bāqir al-Šadr (Vol. 19). Qom: Martyr Šadr Scientific-Specialized Research Institute [in Arabic].
 - 24) Sa'idābādī, Moḥammad Reżā (1380 SH/2001). E'terāz-e Siyāsī va Tağyīr-e Ejtemā'i [Political Protest and Social Change]. Tehran: Strategic Studies Research Institute [in Persian].
 - 25) Šiddīqīyān Bīdgolī, Āmene (1389 SH/2010). Barrasī-ye 'Avāmel-e Ejtemā'i-ye Mu'aṭṭar bar Gerāyeš-e Dānešjūyān be E'terāz-e Siyāsī [Investigation of Social Factors Affecting Students' Tendency toward Political Protests] (PhD dissertation). Tehran: Allameh Tabataba'i University [in Persian].
 - 26) Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥasan (1367 SH/1988). Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān (Vols. 2, 5, 7, 8 & 10). Tehran: Nāšer Khusraw [in Arabic].
 - 27) Ṭabāṭabāyī, Moḥammad Ḥusayn (1363 SH/1984). Tarjome-ye Tafsīr al-Mizān [Translation of al-Mizān Exegesis] (Moḥammad Bāqir Mūsavī, Translator). Qom: Society of Seminary Teachers of Qom (Islamic Publications Office) [in Persian].
 - 28) Ṭabāṭabāyī, Sayyid Moḥammad Ḥusayn (1341 SH/1962). Al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'ān (Vols. 2, 10, 14, 17 & 20). Beirut: Al-A'lamī Publications Institution [in Arabic].
 - 29) Ṭālebān, Moḥammad Reżā (1399 SH/2020). Dīndārī va Potānsīl-e E'terāz-e Siyāsī [Religiosity and the Potential for Political Protest]. Masā'el-e Ejtemā'i-ye Irān [Iranian Social Issues], 11 (1). doi: 10.29252/jspi.11.1.143 [in Persian].

